

Жанна Янковська,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри культурології та філософії
Національного університету «Острозька академія»

РОЛЬ ТРАДИЦІЙНОГО ОДЯГУ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХІХ СТ. (НА МОТИВАХ ТВОРІВ І.КОТЛЯРЕВСЬКОГО, Г.КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА ТА П.КУЛІША)

Українське традиційне вбрання є досить цікавим предметом для дослідження етнографів. Перші наукові етнографічні описи національного одягу на Україні були здійснені у 2-й половині-кінці ХІХ ст. Більш раннім джерелом опису його стали літературні твори початку та середини ХІХ ст., і зокрема це твори зазначених авторів, де ці описи є досить детальними та достовірними, тому і стали об'єктом дослідження.

The Ukrainian traditional clothers are interesting object for research of ethnographers. The first scientific ethnographic descriptions of national clothes on Ukraine were carried out in the II half-end of the XIX century. Literary works of beginning and middle of the XIX century became earlier source of description of it, and in particular it is works of the noted authors, where these descriptions are detailed and trustworthy, that is why and became a research object.

Мета дослідження. З'ясувати, яку роль відігравали детальні описи національного одягу в українській літературі початку та середини ХІХ ст. та наскільки вони були достовірними, щоб стати предметом дослідження етнографів.

Завдання дослідження:

- з'ясувати значення описів українського національного одягу у творах І.Котляревського;
- дослідити роль детального змалювання одягу героїв у повістях Г.Квітки-Основ'яненка;
- з'ясувати значення описів національного одягу для показу культурних традицій та визначення соціального статусу героїв у романі П.Куліша «Чорна рада».

Із давніх часів свого виникнення одяг, як відомо, виконував насамперед утилітарну (захисну) функцію і формувався з огляду на природні умови, в яких жили наші предки, та сировину, що могла бути використана для його виготовлення. Із зміною та розвитком суспільства формувалися різноманітні традиційні комплекси національного одягу, включаючи у себе як регіональні, так і соціально-класові риси та відмінності і набуваючи з часом поліфункціонального призначення.

У сформованому класовому суспільстві традиційний одяг задовольняє не лише матеріальні, але й духовні потреби людей, виконуючи побутові, соціальні, обрядові функції та задовольняючи естетичні смаки.

Одним із важливих джерел, що дають нам інформацію про традиційний одяг у певний період, є українська література XIX століття. Із числа поетів та письменників цього часу, які творили на засадах романтизму та реалізму, правдиво відтворюючи життя народу, приділяли багато уваги традиційній культурі, звичаям, обрядам, звичайно, слід насамперед назвати імена Івана Котляревського, Григорія Квітку-Основ'яненка, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Анатолія Свидницького, Івана Франка, Івана Нечужа-Левицького, Марка Вовчка та багатьох інших. Народність – визначальна риса їхніх творів, і досягається вона

не лише зверненням до сюжетів із народного життя, але й широким використанням усної народної творчості, апелюванням до моралі, естетичних уподобань, емоційного характеру та етнографічних подробиць українців, в тому числі й детальних описів у художніх творах традиційного одягу. Мета таких описів у кожному випадку підпорядкована не лише сюжетній канві того чи іншого твору. Будучи його органічною частиною, такі описи, як правило, мають і додаткове, часто символічне, навантаження, відображаючи тим часом дух епохи, часу, у який відбуваються описувані події.

Справді енциклопедією народного життя XVIII ст. є бурлескно-трагестійна поема І.П.Котляревського «Енеїда». Поряд із детальними описами українських страв, ігор, посуду, знарядь праці, гуляння, ворожінь, використанням різних жанрів фольклору письменник яскраво зображує одяг, взуття і взагалі зовнішній вигляд українців. Наприклад, сестра цариці Дідони Ганна – українська панночка середнього достатку. І про це можемо судити із її одягу:

*...Приходила і ся сюди
В червоній юпочці баєвій,
В запасці гарній фаналевій,
В стьожках, в намисті і ковтках... [2;36].*

Одяг Ганни свідчить не лише про її достаток, але і про соціальний статус. Ще більш детально описано одяг Дідони:

*...А послі гарно нарядилась,
Як би в оренду на танець
Взяла кораблик бархатовий,
Спідницю і корсет шовковий
І начепила ланцюжок;
Червоні чоботи обула,
Та і запаски не забула,
А в руки у вибійки платок [2;38].*

Це добірний одяг багатой міщанки. Зокрема, «кораблик бархаговий» - це вид святкового чепця міщанок, жіночий головний убір XVIII століття з парчі або бархату, обшитий хутром. Шапка нагадувала форму корабля, звідси й назва «кораблик».

Згадуються в «Енеїді» і традиційний одяг, який носили міщани і раніше, ніж у XVIII столітті. Це, скажімо, елементи костюма Юнони:

*Впрягла в гринджолята павичку,
Схвєала під кибалку мичку,
Щоб не світилася коса;
Взяла спідницю і шнурівку,
І хліба з сіллю на тарілку,
К Еолу мчалась, як оса [2;29].*

І.Котляревський у цьому описі вдається до точних етнографічних деталей. «Кибалка» - це старовинний жіночий головний убір, свого роду пов'язка на голові з довгими кінцями, що спадали на спину. На Русі подібний головний убір називали «Кокошником». А «шнурівкою», як можна зрозуміти із тексту, українські міщанки у просторіччі називали корсет.

Із цікавими деталями описано в поемі й одяг Венери:

*Умилась, причетурилась
І, як в неділю, нарядилась,
Хоть би до дудки на танець!
Взяла очіпок грезетовий
І Кунтуш з усами мостровий,
Пішла к Зевсу на ралець [2;31-32].*

Грезетом українські міщани називали парчу. Отже, очіпок Венери був із парчі. Кунтуш, як дізнаємося із довідника, і, зокрема, на Полтавщині, - це чоловічий або жіночий довгий верхній одяг із складками ззаду, іноді з відкидними рукавами [4;118]. «Люстриною» українці називали в

описуваний період вид шовкової тканини. А «уси» - це нашивки із золотої та срібної тасьми.

Не менш скрупульозно описано в поемі й одяг Енея – традиційний одяг українського парубка з достатком.

Він одяг

*...штани і пару чобіток,
Сорочку і каптан з китайки,
І шапку, пояс з каламайки,
І чорний шовковий платок [2;38].*

Проте, дорікаючи Енеєві, Дідона саме через колоритний опис одягу до зустрічі з нею нагадує йому про соціальний стан:

*Згадай, який прийшов до мене,
Що ні сорочки не було;
І постолів чорт мав у тебе,
В кишені ж пусто, аж гуло;
Чи знав ти, що таке гроші?
Мав без матні одні холоші,
І тільки слава, що в штанах...
Свитина вся була в латках [2;44].*

Іноді навіть без детального опису, одним штрихом, І.Котляревський показує, як одяг може свідчити про ставлення людини до певної групи населення. Наприклад, про Дареса він зазначає: «Убраний так, як компанієць» [2;53]. Із послань дізнаємось, що «компанійці» – це було легке наймане військо кінця XVII – XVIII ст., що утримувалось на кошти гетьмана і перебувало під його особистим командуванням. Згодом воно було реорганізоване в регулярні полки легкої кавалерії і ввійшло до складу російської армії.

Цілком метафорично, лише за допомогою називання елементів традиційного одягу, письменник устами своїх героїв дає зрозуміти, про кого йде мова. Так, зазначає:

«Не думай, щоб були чиновні,
 Сівілла сей дала одвіт, -
 Або що грошей скрині повні,
 Або в яких товстий живіт;
 Не ті се, що в цвітних жупанах,
 В кармазинах або сап'янах,
 Не ті ж, що з книгами в руках,
 Не рицарі, не розбишаки,
 Не ті се, що кричать: «І паки»,
 Не ті, що в золотих шапках...» [2;105].

Оскільки «кармазин» - це було червоне сукно, з якого шили верхній одяг козаки, то легко здогадатися, що йшлося саме про них. Вони ж носили і сап'янові чоботи. «І паки» кричати – був обов'язок дяконів, а «золоті шапки» - це головні убори священників вищих рангів.

Епізодично в «Енеїді» згадуються й інші види традиційного одягу: «чуйка» [12;115] – це довгий сукняний каптан, верхній одяг польської шляхти; «кінді» [2;124] – теплі голоші; «єдамашковий жупан » [2;124] – рід накидки, капота з адамашку – товстої шовкової тканини з візерунками, яку носили представники української шляхти і козацької старшини та ін.

Як бачимо, І.П.Котляревський в поемі «Енеїда» широко використав описи українського традиційного одягу з метою, насамперед, досягнення етнографізму, що є однією із основних ознак твору. Саме ці описи дозволяють відчутти епоху, час, у який відбуваються зображувані події.

Не менш важливу роль відіграє зображення традиційного одягу у романтично-сентиментальній повісті Г.Квітки-Основ'яненка «Маруся».

Вбрання головної героїні твору – дівчини Марусі – описане з документальною точністю. За цим реалістичним описом можна відстежити буквально елементи дівочого

традиційного костюма Слобожанщини, включаючи і прикраси: «...та як їх (коси) на голову, поверх скин дячок вінком, та завітчана квітками, кінці у ленти аж геть порозпуска; усі груди так і обнизані добрим намистом з червінцями, так що разків з двадцять буде, коли і не більш, а на шиї... та й шия білесенька – білесенька, от якби з крейди чепурненько вистругана; поверх такої – то шиї на чорній бархатці, широкій, так про пальця, мабуть, у два, золотий єднус і у кільці зверху камінець червоненький... так і сяє! Та як вирядиться у баєву червону юпку, застебнеться під саму душу, щоб нічогісінько не видно було, що незвичайно...» [1;24]. Доповнює портрет Марусі ще більш детальний опис одягу: «Сорочка на ній біленька, тоненька, сама пряла і пишніі рукава сама вишивала червоними нитками. Плахта на ній картацька, червчата, ще материнська – придана; тепер вже таких не роблять. І яких – то цвітів там не було? Батечку мій, та й, годі! Запаска шовкова, морева; каламайковий пояс, та як підперезиться, так так рукою і обхватиш, - ще ж то не дуже і стягнеться. Хусточка у пояса мережована і з вишитими орлами і лямівка з під плахти тож ви мережована й з китичками; панчішки сині суконні і червоні черевички » [1;24].

Такий опис традиційного костюма, дарма що вжитий у художньому стилі, немало прислужитися і етнографам, як цінні джерела.

Децо стисліше, але не менш ретельно, подано у повісті й опис парубоцького одягу. На прикладі персонажа Василя – коханого Марусі: «...Жупан на ньому синій і китаєва юпка, поясом з аглицької каламайки підперезаний, у тяжинових штанях, чоботи добрі, шкапові, з підковами» [1;26].

Романтизм та сентименталізм з елементами реалізму як літературні напрями вже самі по собі передбачають ви-

користання фольклору та етнографічних подробиць. Чи не найповніше цим скористався Г.Квітка-Основ'яненко, у якого детальні описи традиційного одягу головних героїв, як бачимо, служать для ідеалізації їх характерів. Особливо це стосується Марусі. Ідеально підібраний та ретельно виписаний традиційний костюм ще більше підкреслює її чесноти та найкращі риси. Ідеальне зображення ідеальної народної героїні засобами етнографізму у творі найбільше підкреслює естетична функція одягу.

Можна стверджувати, що аналогічну функцію виконує опис одягу в оповіданні – ідилії П.Куліша «Орися», де, зображуючи судженого Орисі, письменник зазначає: «Бо хто ж би сказав, що то й не князь? Увесь у кармазині, а з пояса золото аж капає» [3;163]. Проте більш широко письменник користується саме соціальною функцією одягу у романі «Чорна рада». Зображуючи старця-кобзаря, він зазначає, що був той «у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі»[3;12]. Опис злиденного одягу тут використовується скоріше не для того, щоб підкреслити соціальний статус героя, а щоб протиставити зовнішню убогість духовному багатству героя, якому навіть імені не дає, називаючи «божим чоловіком» і підкреслюючи цим те, що герой є ніби посередником між Богом і людьми.

А от інший опис одягу в романі «Чорна рада» уже цілком підпорядкований розрізняльній-соціальній меті. Саме із нього можемо судити, за якими зовнішніми ознаками відразу можна було розпізнати міщан і козаків: «Знаті були міщани раз уже з того, що не носили шабель, - тільки ніж коло пояса: одні пани да козаки ходили при шаблях. А вдру-ге знаті були у того, що підперезувались по жупану, а кунтуші носили наопашки (тоді було коли не пан або не козак,

то по кунтушу й не підперізуйсь, щоб інде носа не втерто). Іще ж із того вони були знатті, що не важились ходити у кармазинах тільки люде значні да шальовані, а міщане одягались синьо, зелено або в горохвяний цвіт; убогі носили личакову одежу. Через те козаки дражнять було міщан личаками, а міщане дражнили козаків кармазинами» [3;27]. Що такі традиційні елементи костюма у той час обов'язково дотримувались, свідчить описана у творі суперечка між двома таборами : «та постривайте, постривайте, пани кармазини, - гукнув один товстопикий синьокаптанник, - швидко ми вам хвоста вкрутимо!» [3;30].

Досить цікаво описана роль одягу при переході козацтва в інший соціальний стан – коли старі козаки ішли до монастирів доживати віку і ставали ченцями. Обряд називався «прощання із світом»: «як доживе було котрий запорожець до великої старості, що воювати більше не здужає, то наб'є черес дукатами, да забере з собою приятелів душ тридцять або й сорок, да й їде з ними в Київ бенкетувати. Дома у Січі, ходять у сережках да в кажанках, а їдять мало не саму соломку, а тут жупани на їх будуть лудани, штани із дорогої саєти...» [3;34]. Дійсно, той обряд скидався на останнє гуляння у житті, бо й далі П.Куліш описує: «Дома в себе вони, капсу, ходять, було, у дьогтяних сорочках да в дірявих кожухах – кажанках, а тут повбирались у такі жупани, що хоть би й гетьманові, - їх все, щоб тільки показати перед миром, що запорожцю тії сукна й блаватаси все одно, що й семряга. Зараз, чи калюжу вбачать де на дорозі, так у калюжу й лізе в кармазинах; чи ширітвас (бочку) дьогтю зуздрить, так і вскочить туди з сап'янцями» [3;35]. І все різко змінюється перед ворітьми монастиря: «А він, скоро ввійшов, зараз черес із себе і оддає на перкву, жупани кармазинові з себе, а надіне волосяну сорочку, да й почав спасатись» [3;35]. Як бачимо, зміна соціального

статусу тут відбувається символічно саме за допомогою зміни одягу. І взагалі, стосовно використання одягу, обряду притаманна певна гіперболізована метафоричність.

Цікаво використовує П.Куліш описи одягу для характеристики гетьмана Сомка. Спочатку ми бачимо його величним, пишним, у повазі, як і належить гетьману: «Із великої церкви повернули наші прочане до печер, коли ж дивляться – іде у печер против їх хтось у дорогих кармазинах, високий і вродливий; а по кармазинах скрізь комір і поли гаптовані золотом і зверху кирея, підбита соболем; підпиравсь срібною булавою» [3;40]. Такий портрет свідчить про могутність гетьманської влади і славу самого Сомка.

І вже зовсім по-іншому зображено Сомка ув'язненого, де сорочка – єдиний залишений одяг із гетьманського костюма – є швидше символом, ніж просто одягом: «У старій подраній сірячині, без пояса і без сап'янців. Усе харциязки поздирали, як узяли до в'язення; тільки вишиваної сріблом да золотом сорочки посовістились ізнімати. Вишивала ту сорочку небога Леся; і по Ковніру, і по позусі, і по лямівках широких рукавів повиписовала голубонька сріблом, золотом і блакитним шовком усякі квітки й мережки; а Череваниха подаровала її безталанному гетьманові на пам'ятку гостювання в Хмарищі. Так отся тільки сорочка зо всього багатства йому осталося і чудно, і жалісно було б усякому дивитися, як вона у тій мізерній глибці із-під старої сірячини на гетьманові сіяла!» [3;144]. Біла гаптована сорочка, вишита дбайливими дівочими руками у темному підземеллі символізує і оберігає чисту душу і високу моральність гетьмана, який гідно готовий стати навіть перед лицем смерті, не заплямувавши її. Він з честю виконує свою місію до кінця, не погодившись обміняти своє життя на смерті побратима Кирила Тура, який гото-

вий був помінятися із ним місцями і долями.

Із проаналізованих творів бачимо, що літературі XIX ст. широко притаманний етнографізм у всіх його виявах, в тому числі досить популярним є у ній описи традиційного одягу (як його елементів, так і цілих комплексів), які виконують у творах різне призначення, відображаючи різні функції одягу: оберегову, соціальну, естетичну, обрядову і навіть символічну та ін. Можна говорити про те, що такі описи в літературі аналізованого періоду є семантично виправданими і доцільними. На жаль, доводиться констатувати той факт, що українська література XX ст. у контексті дещо інших напрямів і стилів великою мірою вже позбавлена цієї якості.

Література:

1. Г.Квітка-Основ'яненко. Зібрання творів у семи томах. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1981.
2. Котляревський І. Енеїда. Наталка-Полтавка. Москаль-чарівник. – К.: Дніпро, 1987.
3. Куліш П. Твори в двох томах. Том II. – К.: Дніпро, 1989.
4. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. - К.: Либідь, 1993.